पर्यावरण संवर्धनात समाजकार्याची मध्यस्थी : एक अध्ययन

प्रा डॉ स्वाती दिगंबर दळवी
सहाय्यक प्राध्यापक, गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद
swatiwath75@gmail.com

सारांश
पर्यावरण संवर्धन ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक आणि जागतिक गरज बनली आहे. वाढते औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्यावाढ, जंगलतोड, जलप्रदूषण आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अनियंत्रित वापर यांमुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडत आहे. या समस्यांचा परिणाम मानवी आरोग्य, सामाजिक जीवन आणि आर्थिक परिस्थितीवर होत आहे. त्यामुळे पर्यावरण संवर्धनाच्या प्रक्रियेत समाजाचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. समाजकार्य हे सामाजिक परिवर्तन, समुदाय विकास, जनजागृती आणि सामाजिक न्याय यांवर आधारित व्यावसायिक क्षेत्र असल्यामुळे पर्यावरण संवर्धनामध्ये त्याची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. प्रस्तुत अध्ययनामध्ये पर्यावरण संवर्धनाच्या प्रक्रियेत समाजकार्याची मध्यस्थी, समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका, समुदायाचा सहभाग, महिला व युवकांचे योगदान आणि शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांमधील समन्वय यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अध्ययनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनाचा अवलंब केला असून संख्यात्मक विश्लेषण समजावून सांगण्यासाठी 100 प्रतिसादकांचा प्रातिनिधिक नमुना वापरण्यात आला आहे. या नमुन्यातील आकडेवारी ही स्पष्टीकरणासाठी तयार केलेली काल्पनिक माहिती आहे. पर्यावरण संवर्धनासाठी जनजागृती, लोकसहभाग आणि समाजकार्याची मध्यस्थी आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.
महत्त्वपूर्ण शब्द *: पर्यावरण संवर्धन, समाजकार्य, सामाजिक मध्यस्थी, लोकसहभाग, समुदाय विकास, पर्यावरणीय न्याय, शाश्वत विकास.*

प्रस्तावना

पर्यावरण हे मानवी जीवनाचा मूलभूत आधार असून हवा, पाणी, जमीन, वनसंपदा, जैवविविधता आणि नैसर्गिक परिसंस्था यांचा त्यामध्ये समावेश होतो. औद्योगिकीकरण, अनियंत्रित शहरीकरण, नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर, जंगलतोड, प्लास्टिक प्रदूषण आणि हवामान बदल या समस्या आज जागतिक स्तरावर गंभीर स्वरूप धारण करीत आहेत. पर्यावरणीय असमतोलामुळे मानवी आरोग्य, शेती, पाणीपुरवठा, जैवविविधता आणि सामाजिक-आर्थिक जीवनावर विपरीत परिणाम होत आहेत.

पर्यावरणीय समस्यांकडे केवळ वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक दृष्टिकोनातून पाहणे पुरेसे नाही. या समस्यांमागे मानवी वर्तन, सामाजिक रचना, आर्थिक विषमता आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरातील असमानता हे घटकही कारणीभूत आहेत. त्यामुळे पर्यावरण संवर्धनाच्या प्रक्रियेमध्ये सामाजिक शास्त्रांचा आणि विशेषतः समाजकार्याचा सहभाग महत्त्वाचा ठरतो.

समाजकार्यकर्ता हा शासन, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि सामान्य नागरिक यांच्यामधील महत्त्वाचा दुवा म्हणून कार्य करू शकतो. पर्यावरणीय समस्यांबाबत जनजागृती करणे, समुदाय संघटन करणे, सामाजिक नेतृत्व विकसित करणे आणि सामूहिक कृतीसाठी नागरिकांना प्रेरित करणे ही समाजकार्याची महत्त्वपूर्ण कार्ये आहेत.

अध्ययनाची उद्दिष्टे व संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययनाची प्रमुख उद्दिष्टे पर्यावरण संवर्धनाची संकल्पना आणि सामाजिक महत्त्व स्पष्ट करणे, पर्यावरण संवर्धनात समाजकार्याची भूमिका अभ्यासणे, पर्यावरणीय जनजागृतीमध्ये लोकसहभागाचे महत्त्व जाणून घेणे, महिला व युवकांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे आणि पर्यावरणीय समस्यांच्या निराकरणासाठी सामाजिक उपाययोजना सुचविणे ही आहेत.

प्रस्तुत अध्ययनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन दृष्टिकोनाचा वापर करण्यात आला आहे. लेखाच्या संख्यात्मक भागासाठी 100 प्रतिसादकांचा एक काल्पनिक प्रातिनिधिक नमुना विचारात घेतला आहे. प्रतिसादकांचे वयोगट, पर्यावरणविषयक जागरूकता, पर्यावरण संवर्धनातील सहभाग आणि समाजकार्याच्या मध्यस्थीविषयीचे मत यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. संख्यात्मक माहितीचे विश्लेषण वारंवारता आणि टक्केवारीच्या आधारे केले आहे.

टक्केवारी = (संबंधित प्रतिसादकांची संख्या ÷ एकूण प्रतिसादकांची संख्या) × 100

अभ्यासाची मर्यादा : प्रस्तुत लेखातील तक्ते आणि आलेख हे संशोधन पद्धती स्पष्ट करण्यासाठी तयार केलेले काल्पनिक उदाहरण आहेत. ते प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचे निष्कर्ष नाहीत.

पर्यावरण संवर्धनात समाजकार्याची मध्यस्थी

पर्यावरण संवर्धन म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण, योग्य व्यवस्थापन आणि शाश्वत वापर करून पर्यावरणाचा समतोल टिकवून ठेवण्याची प्रक्रिया होय. यामध्ये वनसंवर्धन, जलसंवर्धन, मृदासंवर्धन, प्रदूषण नियंत्रण, जैवविविधतेचे संरक्षण आणि पर्यावरणीय शिक्षण यांचा समावेश होतो.

समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून पर्यावरण संवर्धन ही केवळ नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या संरक्षणाची प्रक्रिया नसून सामाजिक कल्याण आणि मानवी विकासाशी संबंधित व्यापक प्रक्रिया आहे. पर्यावरणीय समस्यांचा परिणाम समाजातील सर्व घटकांवर समान प्रमाणात होत नाही. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, आदिवासी, ग्रामीण आणि वंचित समुदायांना प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता आणि हवामान बदलाच्या परिणामांचा अधिक सामना करावा लागतो. त्यामुळे समाजकार्याच्या माध्यमातून पर्यावरणीय न्याय आणि सामाजिक न्याय या दोन्ही संकल्पनांचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे. Dominelli (2013) यांनी समाजकार्याच्या व्यावसायिक क्षेत्रात पर्यावरणीय न्यायाला महत्त्व देण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली आहे.

समाजकार्याची पहिली महत्त्वपूर्ण भूमिका म्हणजे पर्यावरणीय जनजागृती निर्माण करणे. व्याख्याने, चर्चासत्रे, पथनाट्य, जनजागृती रॅली, शिबिरे आणि सामाजिक माध्यमांचा उपयोग करून पर्यावरण संवर्धनाचे महत्त्व लोकांपर्यंत पोहोचविता येते. पाण्याचा काटकसरीने वापर, वृक्षसंवर्धन, प्लास्टिकचा मर्यादित वापर आणि कचऱ्याचे वर्गीकरण यांसारख्या बाबींविषयी नागरिकांना मार्गदर्शन करता येते.

समाजकार्याची दुसरी महत्त्वपूर्ण भूमिका समुदाय संघटन आणि लोकसहभागाशी संबंधित आहे. ग्रामसभा, महिला बचत गट, युवक मंडळे, शैक्षणिक संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने सामूहिक कृतीचे नियोजन करता येते. वृक्षारोपण, जलसंधारण, स्वच्छता अभियान आणि प्लास्टिकमुक्त परिसर यांसारख्या उपक्रमांमध्ये समुदायाचा सहभाग वाढविता येतो.

पर्यावरण संवर्धनाच्या प्रक्रियेत समाजकार्यकर्ता शासन आणि सामान्य नागरिक यांच्यात मध्यस्थीची भूमिका पार पाडतो. शासकीय योजनांची माहिती नागरिकांपर्यंत पोहोचविणे, संबंधित विभागांशी संपर्क साधणे आणि पर्यावरणविषयक उपक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये समन्वय साधणे ही त्याची महत्त्वपूर्ण कार्ये आहेत.

पर्यावरणीय समस्यांमुळे स्थानिक समुदाय आणि विकास प्रकल्प राबविणाऱ्या संस्था यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण होऊ शकतात. औद्योगिक प्रदूषण, जलस्रोतांचा वापर, जंगलांवरील अवलंबित्व आणि जमीन संपादन यांसारख्या विषयांवर मतभेद निर्माण होतात. अशा वेळी समाजकार्यकर्ता संवाद, चर्चा आणि सामूहिक निर्णयप्रक्रियेच्या माध्यमातून समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करू शकतो.

महिला आणि युवकांचा सहभाग पर्यावरण संवर्धनात विशेष महत्त्वाचा आहे. ग्रामीण भागामध्ये पाणी, इंधन आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या वापराशी महिलांचा दैनंदिन संबंध असतो. महिला बचत गटांच्या माध्यमातून जलसंवर्धन, स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन आणि पर्यावरणपूरक वस्तूंचा वापर यांसारखे उपक्रम राबविता येतात. त्याचप्रमाणे युवकांमध्ये पर्यावरण नेतृत्व विकसित करून वृक्षारोपण, स्वच्छता मोहीम आणि पर्यावरणीय शिक्षणाला चालना देता येते.

समाजकार्याच्या विविध पद्धतींचाही पर्यावरण संवर्धनासाठी उपयोग होतो. वैयक्तिक समाजकार्याद्वारे व्यक्तीच्या पर्यावरणपूरक सवयी विकसित करता येतात. समूह समाजकार्याद्वारे विद्यार्थी, महिला आणि युवकांच्या गटांना सहभागी करून घेता येते. समुदाय संघटनाच्या माध्यमातून स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करता येतात. सामाजिक कृतीद्वारे पर्यावरणीय हक्क आणि प्रदूषण नियंत्रणासाठी जनमत तयार करता येते.

पर्यावरण संवर्धनाच्या कार्यात कुटुंब, शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. या सर्व घटकांमध्ये समन्वय निर्माण करण्यासाठी समाजकार्यकर्ता प्रभावी माध्यम ठरू शकतो.

संख्यात्मक माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत अध्ययनासाठी 100 प्रतिसादकांचा काल्पनिक नमुना विचारात घेऊन पर्यावरणविषयक जागरूकता, प्रत्यक्ष सहभाग आणि समाजकार्याच्या मध्यस्थीबाबतची मते यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

तक्ता 1 : प्रतिसादकांचे वयोगटानुसार वर्गीकरण

वयोगट (वर्षे)	प्रतिसादक संख्या	टक्केवारी
18–25	25	25%
26–35	30	30%
36–45	20	20%
46–55	15	15%
56 व त्यापुढील	10	10%
एकूण	100	100%

वरील तक्त्यानुसार 26 ते 35 वर्षे वयोगटातील प्रतिसादकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे 30 टक्के आहे. त्यानंतर 18 ते 25 वर्षे वयोगटातील प्रतिसादकांचे प्रमाण 25 टक्के आहे.

तक्ता 2 : पर्यावरणविषयक जागरूकतेची पातळी

जागरूकतेची पातळी	प्रतिसादक संख्या	टक्केवारी
उच्च	35	35%
मध्यम	45	45%
कमी	20	20%
एकूण	100	100%

वरील तक्त्यावरून 45 टक्के प्रतिसादकांची पर्यावरणविषयक जागरूकता मध्यम स्वरूपाची असल्याचे दिसून येते. 35 टक्के प्रतिसादकांमध्ये उच्च जागरूकता असून 20 टक्के प्रतिसादकांमध्ये कमी जागरूकता आहे.

तक्ता 3 : पर्यावरण संवर्धनातील सहभागाचे स्वरूप

पर्यावरणीय उपक्रम	प्रतिसादक संख्या	टक्केवारी
वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन	28	28%
स्वच्छता अभियान	24	24%
जलसंवर्धन	18	18%
कचरा वर्गीकरण व पुनर्वापर	16	16%
पर्यावरणीय कार्यक्रमांमध्ये सहभाग नाही	14	14%
एकूण	100	100%

वरील तक्त्यानुसार वृक्षारोपण आणि वृक्षसंवर्धन या उपक्रमांमध्ये सर्वाधिक म्हणजे 28 टक्के प्रतिसादक सहभागी असल्याचे दिसून येते. स्वच्छता अभियानात 24 टक्के, जलसंवर्धनामध्ये 18 टक्के आणि कचरा वर्गीकरण व पुनर्वापरामध्ये 16 टक्के प्रतिसादक सहभागी आहेत.

तक्ता 4 : पर्यावरण संवर्धनातील प्रमुख अडथळे

अडथळे	प्रतिसादक संख्या	टक्केवारी
अपुरी जनजागृती	30	30%
लोकसहभागाचा अभाव	25	25%
आर्थिक साधनांची कमतरता	20	20%
संस्थात्मक समन्वयाचा अभाव	15	15%
वेळेची कमतरता	10	10%
एकूण	100	100%

वरील तक्त्यानुसार अपुरी जनजागृती हा पर्यावरण संवर्धनातील प्रमुख अडथळा असल्याचे 30 टक्के प्रतिसादकांच्या मतातून दिसून येते. लोकसहभागाचा अभाव 25 टक्के आणि आर्थिक साधनांची कमतरता 20 टक्के प्रतिसादकांनी महत्त्वाची समस्या म्हणून नमूद केली आहे.

तक्ता 5 : पर्यावरण संवर्धनात समाजकार्यकर्त्यांच्या मध्यस्थीबाबत प्रतिसादकांची मते

प्रतिसाद	प्रतिसादक संख्या	टक्केवारी
अत्यंत महत्त्वपूर्ण	55	55%
महत्त्वपूर्ण	30	30%
काही प्रमाणात महत्त्वपूर्ण	10	10%
महत्त्वपूर्ण नाही	5	5%
एकूण	100	100%

वरील तक्त्यानुसार 55 टक्के प्रतिसादकांनी पर्यावरण संवर्धनात समाजकार्यकर्त्यांची मध्यस्थी अत्यंत महत्त्वपूर्ण असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. 30 टक्के प्रतिसादकांनी ती महत्त्वपूर्ण असल्याचे नमूद केले आहे. एकूण 85 टक्के प्रतिसादकांनी समाजकार्यकर्त्यांच्या मध्यस्थीला महत्त्व दिल्याचे या नमुना माहितीवरून दिसते.

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की पर्यावरण संवर्धनाच्या प्रक्रियेत समाजकार्याची मध्यस्थी महत्त्वपूर्ण ठरू शकते. संख्यात्मक उदाहरणांमध्ये 80 टक्के प्रतिसादकांची पर्यावरणविषयक जागरूकता उच्च किंवा मध्यम स्वरूपाची असल्याचे दिसते. पर्यावरणीय उपक्रमांमध्ये वृक्षारोपण आणि स्वच्छता अभियानाला तुलनेने अधिक सहभाग असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे अपुरी जनजागृती आणि लोकसहभागाचा अभाव हे पर्यावरण संवर्धनातील महत्त्वाचे अडथळे असल्याचे नमुना माहितीमधून स्पष्ट होते. समाजकार्यकर्त्यांच्या मध्यस्थीला 85 टक्के प्रतिसादकांनी महत्त्व दिल्याचेही या प्रातिनिधिक विश्लेषणातून दिसून येते.

पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी केवळ तांत्रिक उपाययोजना पुरेशा नसून सामाजिक जागरूकता, लोकसहभाग आणि समुदाय सक्षमीकरण आवश्यक आहे. समाजकार्यकर्ता जनजागृती निर्माण करणे, समुदाय संघटन करणे, शासन आणि समाज यांच्यात समन्वय साधणे आणि वंचित घटकांच्या पर्यावरणीय हक्कांचे संरक्षण करणे अशा विविध भूमिका पार पाडू शकतो. महिला, युवक, शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागातून पर्यावरण संवर्धनाची प्रक्रिया अधिक प्रभावी होऊ शकते. त्यामुळे समाजकार्य आणि पर्यावरण संवर्धन यांचा समन्वय साधून पर्यावरणपूरक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची

1. Dominelli, L. (2013). Environmental justice at the heart of social work practice: Greening the profession. International Journal of Social Welfare, 22(4), 431–439.
2. World Commission on Environment and Development. (1987). Our Common Future. Oxford University Press.
3. United Nations Environment Programme. (2020). UNEP Environmental and Social Sustainability Framework. UNEP.
4. United Nations Development Programme. (2022). Environmental Justice: Securing Our Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment. UNDP.
5. International Union for Conservation of Nature. (2021). Communities, Conservation and Livelihoods. IUCN.
6. Heinsch, M. (2012). Getting down to earth: Finding a place for nature in social work practice. International Journal of Social Welfare, 21(3), 309–318.
7. Coates, J. (2003). Ecology and Social Work: Toward a New Paradigm. Fernwood Publishing.